

УДК 342.6(497.1)"1984/1989"
94:329(497.1)"1984/1989"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2023.2.baj.333-355>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 30. 4. 2023.

Прихваћен/Accepted: 13. 7. 2023.

Зоран БАЈИН

Институт за новију историју Србије, Београд

zorbajin@yahoo.com

Претпоследње Председништво СФРЈ (1984–1989)*

Апстракт: У чланку се, претежно на основу необјављене грађе Архива Југославије, анализира рад Председништва СФРЈ од 1984. до 1989. године. Највише пажње је посвећено суочавању чланова Председништва СФРЈ са све израженијом кризом политичког система у Југославији. Детаљније су представљене реакције Председништва на преломне догађаје током две последње године мандата.

Кључне речи: Југославија, Председништво СФРЈ, Устав из 1974. године, Савез комуниста, САП Косово, Осма седница, Антиби-рократска револуција

Према Уставу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) из 1974. године, Председништво СФРЈ је чинило девет чланова – по један из сваке републике и покрајине и председник Председништва ЦК Савеза комуниста Југославије (СКЈ), као члан по положају. Тај девети, придружени члан формално је био равноправан колега са осталим, које су републичке и покрајинске скупштине бирале на пет година – али га они, због једногодишњег мандата и благог ривалитета с Председништвом ЦК СКЈ, нису тако доживљавали, мада су и сами листом били професионални партијци. Председништво СФРЈ је било колективни шеф државе, с додатним функцијама нетипичним за класичног шефа држа-

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200016 од 3. 2. 2023.

ве, попут усклађивања интереса република и покрајина. Потенцијално најзначајнија су била овлашћења у контролисању армије, као и у ванредним приликама. Претпостављало се да Председништво ради „на основу усаглашавања ставова“. Одлуке су се званично доносиле простом, а у питањима од посебне важности двотрећинском већином.¹

Говорило се да Председништво СФРЈ „влада али не управља“, „споро и тешко доноси одлуке“ које се „различито тумаче и неједнако спроводе“; те да га једногодишњи мандат председника „дискредитира у очима страних државника“, а у очима народа чини безличним. Његови чланови су примали релативно скромне плате и били свесни да „у пракси“ имају мањи утицај него што Устав СФРЈ то прописује. Јавност је о раду Председништва била обавештавана преко штурних службених саопштења.² Према једној анкети, тек 62% упитаних је знало ко је председник Председништва СФРЈ, а поражавајућих 24% ко је представник њихове републике или покрајине у том телу. Због тога су новине писале да просечном Југословену „пуца прслук“ ко му је председник државе.³

Почетком 1984. године кренуло се у изборе нових чланова Председништва. Изборни процес је у суштини био формалност, јер су све републике и покрајине изашле само с по једним кандидатом. Кандидати су се могли сврстати у млађи део ратне генерације, због чега ће ново Председништво бити оцењено као „скојевско“ – за разлику од претходног, партизанског. Представник СР Словеније је био Стане Доланц, СР Хрватске Јосип Врховец, СР Босне и Херцеговине Бранко Микулић, САП Војводине Радован Влајковић, СР Србије Никола Љубичић, САП Косова Синан Хасани, СР

1 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: stručno objašnjenje*, (Beograd: Institut za političke studije, 1975), 498–512; „Пословник о раду Председништва СФРЈ“, *Службени лист СФРЈ*, 30. 1. 1981, 189–196; Marijana Pajvančić, *Kolektivni šef države*, (Beograd: Institut za političke studije, 1981), 70–143; „Predsedništvo SFRJ: nastanak, funkcije i sastav“, *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, I, priredili Kosta Nikolić i Vladimir Petrović, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 9–19; Božo Repe, „Predsedništvo SFRJ: bez autoriteta i harizme“, *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2021), 164–174.

2 Архив Југославије (АЈ), фонд 803, Председништво СФРЈ, ф. 423, Стенографске белешке састанка чланова Председништва СФРЈ, 13. XII 1984; 426, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 17. VII 1985; Slavko Ćuruvija, „Predsjedništvo SFRJ“, *Danas*, 9. 4. 1984, 7–8; Велизар Зечевић, „Времена се мењају“, *НИН*, 17. 5. 1987, 9; Jasna Babić, „Funkcionarske plaće“, *Danas*, 9. 2. 1988, 7–10.

3 Љуба Стојић, Милан Дамњановић, „Држава и њени политички симболи“, *НИН*, 14. 8. 1988, 16–18; Marinko Čulić, „Kako izabrati predsjednika“, *Danas*, 20. 12. 1988, 7.

Црне Горе Веселин Ђурановић, СР Македоније Лазар Мојсов.⁴ Сви су били први пут изабрани у Председништво СФРЈ, изузев Влајковића који је три године раније у том телу заменио преминулог Стевана Дороњског. Просек година им је био нешто преко 63, у распону од шездесетосмогодишњег генерала и народног хероја Љубичића до дванаест година млађег Микулића. Сви су били учесници НОБ-а, неки и носиоци Споменнице 1941. године, а тројица су део рата провели у окупаторским логорима. Ретко кога од њих сматрали су за причљиву особу. Ђурановић је раније био председник Савезног извршног већа, Врховец и Мојсов савезни секретари за иностране, а Доланц за унутрашње послове.⁵ Домаћа штампа је осудила тврдње страних медија да је састав новог Председништва „разочаравајући“ јер га у потпуности чине позната лица Титове старе гарде.⁶

Стање у држави на чије чело су долазили није било добро. После смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, све јаче су се испољавали знаци економске кризе која се јавила у последњем периоду његове владавине. Спољни дуг је наставио да расте, као и незапосленост. На САП Косову су 1981. године угушене масовне и насилне демонстрације Албанаца, које су званично означене као контрареволуција. Упркос томе, повећано је исељавање Срба под притиском. Широм Југославије је опадао ауторитет власти, а јачале снаге које су тражиле више плурализма, попут опозиционо настројених појединаца и група, на првом месту интелектуалаца.⁷

Ново Председништво СФРЈ је преузело дужност 15. маја 1984. Према утврђеном редоследу, за председника Председништва изабран је представник Црне Горе Ђурановић. Даљи распоред председника био је следећи: представник Војводине (1985–1986), Косова (1986–1987), Македоније (1987–1988) и Босне и Херцеговине (1988–1989). Прве бриге нове екипе највише су се тичале економске кризе. Председништво је новем-

4 Đuro Zagorac, „Koga izabrati za šefa države“, *Danas*, 24. 1. 1984, 8–9; Стеван Никшић, „Осам кандидата“, *НИН*, 12. 2. 1984, 12–14; Marinko Čulić, „Neizvestan državni vrh“, *Danas*, 18. 4. 1989, 7–8. Ђурановић је изабран иако су у Словенији тражили да се не бирају људи због којих је „СФРЈ имала економске штете“, чиме се циљало на задуживање земље у време док је он био председник СИБ-а (Đuro Zagorac, „Kandidiranje za članove Predsjedništva SFRJ“, *Danas*, 7. 2. 1984, 8–10).

5 Gojko Marinković, „U očekivanju svibanjskih izbora“, *Danas*, 14. 2. 1984, 11–12; Стеван Никшић, „Прва смена“, *НИН*, 6. 5. 1984, 10–11. Као некадашњи шефови југословенске дипломатије, Врховец и Мојсов ће се жалити на недовољну улогу која им се даје у вођењу спољне политике (АЈ-803-176, Стен. бел. 2. седнице ПСФРЈ, 16. V 1984; 429, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 12. II 1986).

6 Živko Milić, „Kadrovi i izbori“, *Danas*, 15. 5. 1984, 4–6.

7 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, (Београд: Nolit, 1988), 444–470; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Clio, 2013), 327–366.

бра 1984. године упутило писмо Скупштини СФРЈ, у којем је указало на озбиљне проблеме у технолошком развоју земље и рђаве последице слабења „функција државе“. Годину дана касније сазвало је заједничку седницу са СИВ-ом, на којој је оценило да је економска ситуација врло неповољна и да инфлацију треба по сваку цену зауздати.⁸ Али трајнијег побољшања у југословенској привреди није било.

Услед тога, Председништво се суочавало и с кризом легитимитета у земљи. Доланц је већ крајем 1984. године признао да су југословенски комунисти народу говорили како је њихов систем најпрогресивнији на свету, све док нису стигли до ћорсокака: „Сада треба да објашњавамо зашто то није било најбоље, а [...] да је најбоље то што сада говоримо.“ „Мени је најтеже да идем на разговоре са радницима, јер не знам шта да им кажем“, жадао се. „Да им причам приче?“⁹

Чланови Председништва СФРЈ су схватили да се, као што су претходни састави били у сенци Тита, налазе у сенци републичких руководстава, која су се често нехајно односила према достојанству колективног шефа државе. Долазили су до интерног закључка да је смрћу „историјских вођа револуције“ Тита и Кардеља (неки су ту додавали и Бакарића) упражњено место врховног ауторитета у држави.¹⁰ Друге вође револуције су још биле живе, али члановима Председништва, као генерацији епигона, није падало на памет да ауторитет учвршћују политичким васкрсавањима несужењих дијадоха. Уз мало нелагоде пратили су изјаве неких од њих: на првом месту Милована Ђиласа,¹¹ а затим и скрајнутих чланова Савета федерације, попут Светозара Вукмановића Темпа и Мијалка Тодоровића Плавог.¹²

8 Ivo Jakovljević, „Ekonomija i politika“, *Danas*, 20. 11. 1984, 7; Ivo Jakovljević, „U iščekivanju preokreta“, *Danas*, 3. 12. 1985, 7–8. Ипак, за већину чланова Председништва кретање ка тржишној привреди није било прихватљиво. Љубичић и Микулић су сматрали да треба узети девизе „од народа“ и спречити да се „приватници богате“ (АЈ-803-223, Стен. бел. 72. седн. ПСФРЈ, 8. XI 1985; 247, Стен. бел. 118. седн. ПСФРЈ, 17. IX 1986; Стен. бел. 119. седн. ПСФРЈ, 24. IX 1986).

9 АЈ-803-422, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 8. X 1984; 423, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 13. XII 1984.

10 АЈ-803-425, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 11. IV 1985; 432, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 23. X 1986.

11 АЈ-803-180, Стен. бел. 6. седн. ПСФРЈ, 27. VI 1984; 421, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 2. VII 1984; Петар Ристановић, *Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим*, (Београд: Принцип, 2020), 142, 168. Избегавајући стварање утиска да су „под комплексом“ Ђиласа, чланови Председништва су настојали да одјек његових активности ограничавају неупадљиво (АЈ-803-258, Стен. бел. 141. седн. ПСФРЈ, 4. III 1987; 315, Стен. бел. 244. седн. ПСФРЈ, 15. II 1989).

12 АЈ-803-423, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 6. XII 1984; 231, Стен. бел. 88. седн. ПСФРЈ, 19. II 1986. У Председништву СФРЈ су Савет федерације доживљавали као „савет

У сваком случају, нико од чланова Председништва није ни хтео ни могао да барем попуни упражњено место главног теоретичара. У расправама су користили баналне, претежно спортске метафоре („два фудбалска тима“, „пребацавање лопте“, „тајм аут“, и слично).¹³ Врло ретко би се позвали на неког светски чувеног мислиоца (на Маркса тек узгредно),¹⁴ већ су најдаље добацивали до Кардеља. Изузетак се десио када је, после Влајковићевог аргумента да је „у Уставу тако“, Мојсов алудирао управо на њега: „Али, тај који је то утврдио у Уставу, требало је да предвиди могућност оваквих ситуација, а не да мисли да ћемо ми бити идеално друштво од Томаса Мора у ’Утопији’“.¹⁵ Чак и око безначајних ствари, омиљена фраза им је било тражење да се уђе у битку, али су тромост и остајање на празним речима и бескорисним стенограмима представљали главно обележје њиховог рада.

Анализирајући општу ситуацију у земљи октобра 1984. године, чланови Председништва нису били оптимисти. Доланц је тврдио да је опозициони „десни фронт“ агресивнији, али да је „објективно“ опаснији „стаљинистичко-догматски фронт“, који може лакше придобити масе. Мојсов је оцењивао да док економија посрће а социјалне тензије расту, комунисти губе поверење чак и добронамерних. Микулић је велики проблем видео у постојању свести да је СКЈ „федерација партија“.¹⁶ Недуго потом је удружење југословенских интербригадиста упутило оштро писмо ЦК СКЈ, захтевајући ванредни партијски конгрес.¹⁷ Мојсов је сматрао да аутори писма морају одговарати због фракционашког деловања, док Хасани и Ђурановић нису хтели сукоб са „снагама које су носиле револуцију“.¹⁸

стараца“, синекуру за заслужне комунисте који више не треба да имају озбиљан утицај. Када је Врховец затражио спречавање реизбора Тодоровића, Ђурановић је приметио да би јавност негативно коментарисала уклањање људи зато што су „слободно дискутовали“: „Смета им, ’посекли су кнеза“ (АЈ-803-242, Стен. бел. 113. седн. ПСФРЈ, 9. VII 1986; 253, Стен. бел. 128. седн. ПСФРЈ, 18. XII 1986).

13 На пример: Raif Dizdarević, *Put i raspad: stenogrami izlaganja u raspravama iza zatvorenih vrata*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), 141. Једном приликом су, после спомињања публике без судије, као шездесетогодишњацима примереније метафоре уследили „бај пас“ и „запуштена аорта“ (АЈ-803-304, Стен. бел. 221. седн. ПСФРЈ, 12. X 1988).

14 АЈ-803-223, Стен. бел. 72. седн. ПСФРЈ, 8. XI 1985.

15 АЈ-803-437, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 30. XII 1987.

16 АЈ-803-422, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 8. X 1984.

17 Олга Манојловић Пинтар, *Последња битка: шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 58–66, 97–101.

18 АЈ-803-422, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 23. X 1984.

После доласка Горбачова на чело Совјетског Савеза 1985. године, чланови Председништва су приметили да тамо почињу промене налик на Хрушчовљеве, али нису могли тачно проценити њихов домет. Сматрали су да „остају на снази“ принципи Титове политике према Москви, уз држање гвожђа „у обадвије ватре“, совјетској и америчкој.¹⁹ Зато нису дозвољавали укључивање Југославије у антикомунистичку кампању Реганове администрације против Москве.²⁰ Највише времена у разговорима се расипало на несврстане земље. Мада је Доланц, у складу с реториком словеначког републичког руководства, у јавности говорио о нужности европске компоненте у спољној политици, његове колеге су (свесне да се због привредног заостајања и непристанка на вишепартијски систем, СФРЈ неће „увући“ у Европску економску заједницу) наставиле да тврде како је она непотребна, а судбина Југославије везана за Покрет несврстаних.²¹

Сличну окошталост испољавали су у тежњи да одрже политички монопол СКЈ. Врховцу је сметало што свако „отвара сва питања“ политичког система, јер „такав кретенizam“ себи не може дозволити нико ко жели да „буде на власти“. Зато је предлагао да се активна опозиција туче „у главу“. Доланц и Влајковић су тражили одређивање граница које се могу „трпети у име неке демократије“ и захтевали су штампу одану власти.²² Све чешћа позивања на људска права Врховац је прогласио за „фалш имитирање америчке демократије“. А Љубичић је, за случај да

19 AJ-803-421, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. VI 1984; 211, Стен. бел. 55. седн. ПСФРЈ, 24. VI 1985; 212, Стен. бел. 57. седн. ПСФРЈ, 10. VII 1985; 216, Стен. бел. 61. седн. ПСФРЈ, 25. VII 1985. На основу разговора југословенских руководилаца са совјетским политичким и војним врхом, Доланц и Мојсов су 1988. године предвиђали да би Горбачов, уз учешће армије, могао бити оборен с власти (AJ-803-280, Стен. бел. 183. седн. ПСФРЈ, 14. I 1988; 307, Стен. бел. 230. седн. ПСФРЈ, 9. XII 1988).

20 AJ-803-206, Стен. бел. 47. седн. ПСФРЈ, 15. V 1985. Изручење Андрије Артуковића је члановима Председништва СФРЈ деловало као врућ кромпир из САД, али су схватили да, због домаће јавности, не могу одустати од захтева за екстрадицију (AJ-803-423, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. XII 1984).

21 Mirko Galić, „Intervju: [S. Dolanc]“, *Danas*, 18. 8. 1987, 9; „Интервју председника Председништва СФРЈ Лазара Мојсова“, *Борба*, 28–30. XI 1987, 4; AJ-803-438, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 10. II 1988; 450, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Словеније, 14. IV 1988; 292, Стен. бел. 202. седн. ПСФРЈ, 8. VI 1988; 440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 1. IX 1988; Janez Drnovšek, *Moja resnica: Jugoslavija 1989 – Slovenija 1991*, (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 27.

22 AJ-803-425, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 11. IV 1985; 242, Стен. бел. 113. седн. ПСФРЈ, 9. VII 1986; 431, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 19. VI 1986; 436, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 23. VI 1987; Milka Planinc, *Čisti računi Željezne lady: sjećanja*, (Zagreb: Profil multimedija, 2011), 298. Чланови државног председништва су знали да републичка руководства контролишу медије и болело их је што су у њима запостављани или нападани (AJ-

управо Американци покрену то питање, препоручио скретање разговора на људска права у Никарагви. Он и Доланц су сматрали да би „у ванредним ситуацијама“ требало „одређене људе конфинирати“, „уплашити“ или „корумпирати“. „Ми бранимо Југославију“, рећи ће будући члан Председништва Диздаревић. „И, молим вас, ако треба да кршимо људска права и да је одбранимо, ми ћемо их кршити“.²³

Највеће политичке тешкоће задавало је стање на САП Косову. Чланови Председништва СФРЈ су тврдили да је штампа „створила хистерију око Косова“, а да све републике треба „више да се ангажују“. Закључак им је био да на иселјавање Срба утичу „економске, социјалне и друге тешкоће“, али највише притисак „иреденте“. Хасани је почетком 1986. године објавио књигу у којој је истакао да Косово није ни албански пашалук ни српска бановина, већ „део“ СР Србије и „конститутивни елемент“ СФРЈ. Неприхватљиво је, писао је, да се узрок проблема види „у аутономности покрајина“ и тражи рестрикција њихових права.²⁴

Нови фактор косовске кризе постало је организовање тамошњих Срба, које је Ђурановић рекао за новине, чланове Председништва СФРЈ натерало на активнији приступ проблему.²⁵ Они су 1986. године били сложни у оцени да „одређени центар“ у Београду ради на припреми нових долазака косовских Срба у престоницу. На састанку с представницима СР Србије и САП Косова у априлу, Љубичић је рекао да треба „преотети иницијативу од великосрпских националиста“ у супротстављању тежњи иреденте да „створи етнички чисто Косово“. Долазак косовских Срба у Београд уочи XIII конгреса СКЈ је у Председништву СФРЈ доживљен као

803-429, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 6. III 1986; 235, Стен. бел. 97. седн. ПСФРЈ, 10. IV 1986; 236, Стен. бел. 100. седн. ПСФРЈ, 23. IV 1986).

23 AJ-803-206, Стен. бел. 47. седн. ПСФРЈ, 15. V 1985; 257, Стен. бел. 138. седн. ПСФРЈ, 11. II 1987; 272, Стен. бел. 165. седн. ПСФРЈ, 23. IX 1987; 316, Стен. бел. 248. седн. ПСФРЈ, 2. III 1989; Немања С. Димитријевић, „Председништво СФРЈ о ситуацији на САП Косово и Метохија у првим месецима 1989. године“, *Баштина* 52/2020, 374. Диздаревић ће се жалити да се „накупило“ много институција за заштиту људских права које воде противници система. А кад Европски парламент буде донео резолуцију о кршењу људских права на Косову, побраће „снажан аплауз“ на седници Скупштине СФРЈ рекавши да се „неће примити ничије турско“ (AJ-803-295, Стен. бел. 206. седн. ПСФРЈ, 11. VII 1988; Крешо Шпеетић, „Како нас види Европа“, *Danas*, 25. 4. 1989, 49).

24 AJ-803-421, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 27. IX 1984; 426, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 17. VI 1985; „Žižak“, *Danas*, 15. 7. 1986, 6; „Програм за Косово“, *НИН*, 11. 5. 1986, 25; Sinan Hasani, *Kosovo: istine i zablude*, (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986), 247–248, 254–255, 273–274.

25 Mirko Galić, „Intervju: Veselin Đuranović“, *Danas*, 10. 6. 1986, 22–25, 46.

покушај рушења поретка. Превладало је мишљење да треба спречити масовна окупљања без веће примене силе.²⁶

Бранко Микулић је маја 1986. године постао председник СИБ-а, а на месту представника Босне и Херцеговине у Председништву СФРЈ заменио га је Хамдија Поздерац. На Љубичићево индиректно негодовање због одбацивања кандидатуре лидера српских комуниста Ивана Стамболића за председника СИБ-а, Доланц је одговорио да цени Стамболића, али да он не би могао добити подршку већине република и покрајина. Ускоро је баш у Србији почела да се заоштрава политичка атмосфера. После објављивања нацрта меморандума САНУ, Доланц, Поздерац и Врховец су у њему препознали напад на „систем“ и контрареволуционарну идеологију поништавања националне политике СКЈ. Због тога су затражили да руководство СР Србије покрене „битку против српског национализма“.²⁷

Влајковић се жалио на штампу која тражи радикалне промене положаја СР Србије. Новембра 1986. године Поздерац је захтевао „диференцијацију“ у српском руководству, а Хасани упозорио да се „са стањем на Косову манипулише“. На састанку с руководиоцима СР Србије и САП Косова, Мојсов је нагласио да треба спречити појаву лидера у покрету косовских Срба. Тада још није могао наслутити лидера у присутном Слободану Милошевићу, који је изјавио да свако мора „тући по свом национализму што жешће“, али и додао да је албански национализам узрок, а српски последица. На то се надовезао Стамболић, тврдећи да је афирмација албанске народности прерасла у „националистичку еуфорију“ и сепаратизам.²⁸

26 АЈ-803-232, Стен. бел. седн. ПСФРЈ, 12. III 1986; 448, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с представницима СР Србије и САП Косова, 2. IV 1986; 431, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 19. VI 1986. и 20. VI 1986. И руководство СР Србије је изгледало затечено развојем ситуације на Косову и покретом тамошњим Срба (Слободан Селинић, *Србија 1980–1986: политичка историја од Тита до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021), 272–280).

27 АЈ-803-428, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 4. XII 1985; 247, Стен. бел. 119. седн. ПСФРЈ, 24. IX 1986; 248, Стен. бел. 120. седн. ПСФРЈ, 8. X 1986; 433, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 4. XI 1986. Љубичић ће касније писати да је нацрт меморандума „знатно допринео“ слому Југославије (А), фонд 787, Лични фонд Николе Љубичића, ф. 2, Белешке Н. Љубичића *Memorandum Srpske akademije nauka*).

28 АЈ-803-432, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 23. X 1986; 433, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 4. XI 1986; 448, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с представницима СР Србије и САП Косова, 6. XI 1986. Јавно је Председништво признавало пораст национализма у земљи, али и остајало при флоскули да ће развој самоуправљања решити тај проблем (*Извештај Председништва СФРЈ о стању и проблемима унутрашње и спољне политике*, (Београд: Служба за послове информисања, 1987), 53, 65).

Док је за Поздерца и Врховца иницијатива за промену устава СР Србије била играње ватром, Ђурановић и Љубичић су правдали руководство те републике притиском ојачалог српског национализма. Влајковић је сматрао да је публицитет дат Милошевићевом иступању у Косову Пољу 24. априла 1987. злоупотребљен за прозивање појединих руководилаца. Хасани је желео да Председништво заузме став о том догађају, али је Љубичић тврдио да не треба журити. Два месеца потом, Љубичић је, начелно се сложивши да српско руководство жање „опортунизам око меморандума“, раздражено реаговао на Поздерчево питање хоће ли „другови у Србији“ обуздати штампу и обрачунаати се с дисидентима.²⁹

Председништво је у јануару 1987. усвојило предлог да се приступи промени Устава СФРЈ. У јавности спомињаној идеји да се чланови Председништва бирају у савезној скупштини оштро су се супротстављали Доланц и Врховец, тврдећи да је такво „преношење демократског централизма“ из партије на федерацију немогуће. Поздерца су сматрали за човека с највећим утицајем на уставне промене, јер је био на челу Координационе групе за израду нацрта амандмана. Међутим, због афере Агрокомерц морао је да се јавно брани од оптужби. На седници Председништва 15. септембра 1987. саопштио је да ће поднети оставку како би смањио притисак националистичких снага на босанске „кадрове у федерацији“. Колеге су избегле да га подрже званичном изјавом, чиме је био приметно разочаран, а после оставке је изјавио да је одлуку донео „потпуно сам“.³⁰ Крајем године, на месту представника Босне и Херцеговине у Председништву СФРЈ заменио га је Раиф Диздаревић.

Тај месец је Југославији донео три критична догађаја. Ђурановић их је набројао на седници 23. септембра: афера Агрокомерц, која је „пољуљала“ углед федералних руководилаца, масакр у параћинској касарни и „заоштравање“ стања у Савезу комуниста Србије.³¹ Истог дана је

29 АЈ-803-433, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 10. XII 1986; 263, Стен. бел. 148. седн. ПСФРЈ, 7. V 1987; 436, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 27. VI 1987. Љубичића су погодиле и Хасанијеве речи да је враћање на стање пре 1974. године „реакционарно“ (АЈ-803-433, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 24. XII 1986).

30 АЈ-803-440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. VII 1988; 272, Стен. бел. 164. седн. ПСФРЈ, 15. IX 1987; Стеван Никшић, „Устав: ипак се мења“, *НИН*, 1. 2. 1987, 9-11; Zoja Jovanov, „Hamdija Pozderac“, *Danas*, 25. 8. 1987, 20-21; Стеван Никшић, „Хамдија Поздерац ексклузивно за НИН“, *НИН*, 6. 9. 1987, 15; Mila Štula, „Zašto sam dao ostavku“, *Danas*, 22. 9. 1987, 7-8.

31 АЈ-803-272, Стен. бел. 165. седн. ПСФРЈ, 23. IX 1987. Љубичић је жалио што у параћинском „кошмару“ злочинац Албанац није „убио бар још једног Албанца, лакше би се све објаснило“. А новине су државном врху замериле што се није поклонили

почела Осма седница ЦК СКС, на којој је Милошевић политички елиминисао Стамболића.³² Љубичић је на њој био први, почасни учесник дискусије.³³ Својим колегама у Председништву СФРЈ је објаснио да се „руководство Србије забавило само собом“, због чега привремено нема снаге за борбу „против великосрпског национализма“. Док се „врши диференцирање“, тврдио је, треба се ради јединства окупити око већине, макар и не била идеална.³⁴ Стамболић ће веровати да је искусни интригант Љубичић „нахушкао“ Милошевића против њега и придобио армијски и федерални врх и покрајинска руководства. Један од мотива могле су бити гласине да Стамболић намерава да га замени у Председништву СФРЈ пре краја мандата.³⁵ У кључну улогу Љубичића у припреми Осме седнице вероваће и многи други савременици; а он сам ће је порицати.³⁶

сенима погинулих војника (АЈ-803-436, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 3. IX 1987; Miroslav Lazanski, „Zločin u kasarni“, *Danas*, 8. 9. 1987, 19).

- 32 Коста Николић, „Осма седница – крај борбе за Титово наслеђе у Србији“, *Slobodan Milošević: put ka vlasti*, urednici Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2008), 121–147. Свега три месеца раније Стамболић је уверавао чланове Председништва СФРЈ да у руководству СР Србије нема никаквих разлика у односу према национализму: „Постоји велика опасност да нареднемо на прозивке непријатеља. [...] Једне недеље сам им ја узданица, друге недеље [...] Милошевић, па ће бити трећи“ (АЈ-803-436, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 23. VI 1987).
- 33 *Осма седница ЦК СК Србије*, (Београд: Комунист, 1987), 165–168.
- 34 АЈ-803-272, Стен. бел. 165. седн. ПСФРЈ, 23. IX 1987; „Sve je jasno“, *Danas*, 20. 10. 1987, 30.
- 35 Ivan Stambolić, *Put u bespuće: odgovori na pitanja Slobodana Inića*, (Београд: Radio B92, 1995), 163, 171–172; Славољуб Ђукић, *Како се догодило вођа: борбе за власт у Србији после Јосипа Броза*, (Београд: Филип Вишњић, 1992), 144–145. Љубичић се пре Осме седнице жалио да штампа у Србији „цени једино И. Стамболића и С. Милошевића“; а још раније на „надобудне“ представнике младе генерације руководиоца који од старијих траже „фотоље“ (АЈ-803-189, Стен. бел. 18. седн. ПСФРЈ, 24. X 1984; 433, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 24. XII 1986).
- 36 Milovan Brkić, „Povratak generalov“, *Mladina*, 25. 12. 1987, 42; Ђорђе Стојшић, *Осма седница: како је Слободан Милошевић победио а Србија историјски изгубила*, (Београд: Dan graf, 2014), 19–21, 38–39, 44, 68–69, 114, 138–143, 247; Boško Krunic, *Decenija zamora i raskola*, (Novi Sad: Prometej, 2009), 355–356; Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, (Podgorica: CID, 2000), 112; Mirko Đekić, *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*, (Београд: Beseda, 1990), 406; Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori: prilozi za biografiju Petra Stambolića*, (Београд: Službeni glasnik, 2010), 79–80, 135; Živan Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine*, (Београд: Dan graf, 2020), 85–86; Небојша Владисављевић, *Антибироократска револуција*, (Београд: Архипелаг, 2020), 105; Венцеслав Глишић, „Сусрети и разговори са Николом Љубичићем“, *Токови историје* 2/2019, 216, 220, 224; АЈ-787-2, Белешке Н. Љубичића *Осма седница СКС. Борба за власт*.

После Осме седнице се појачала политичка поларизација у Југославији. Западни пол је представљао словеначко, а источни српско руководство, што је Доланца и Љубичића доводило у неугодан положај. Обојица су умели да се неповољно изразе о руководством својих република. Доланц је уверавао колеге да у Словенији важи „за стаљинисту“; јер ради у складу са улогом „Председништва као колективног тела“.³⁷ Говорећи да „није сваки Србин исти“, Љубичић је нападао српски национализам и налазио мане Милошевићу.³⁸ Није се устручавао да изусти да, ако Косово остане југословенско, Србија „може бити и пашалук београдски“; па чак и да Јасеновац треба затрпати, „да полако остане у забораву“.³⁹ Упркос томе, и Доланц и Љубичић су у кључним питањима заступали републичке ставове.

Крајем 1987. године Доланц је проценио да је контрареволуција „у заметку“; а Врховец се питао није ли Југославија „луда држава“. Почетком следеће године Доланц је предложио састављање списка људи „којима више неће бити дозвољено да било шта објављују“: „За све што говорим свестан сам да је противуставно, противзаконито, међутим, више не знам шта ћемо.“⁴⁰ Председништво СФРЈ је јавно осудило нападе штампе на Југословенску народну армију, Устав и федерацију као покушаје дестабилизације земље.⁴¹ Премда је за Мојсова сукоб централиста и њи-

37 АЈ-803-291, Стен. бел. 199. седн. ПСФРЈ, 25. V 1988; 439, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 9. VI 1988; 451, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Словеније, 20. X 1988.

38 АЈ-803-440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 18. VII 1988; 452, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Србије, 26. IX 1988; 442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 24. II 1989; 320, Стен. бел. 258. седн. ПСФРЈ, 26. IV 1989; Душан Чкребић, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, (Београд: Службени гласник, 2009), 296. Диздаревић ће се сећати да је Љубичић „вјешто слиједио интересе политике врха Србије – не грубо, не искључиво, понекад због атмосфере у Председништву и са неком критичком примједбом“. Час му се чинило да су те примједбе договорене са Милошевићем, а час да су истински израз Љубичићеве повређене сујете (Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*, (Sarajevo: Svjetlost, 2000), 213, 351). „Млад, надобудан, мисли да све може да зна“, писаће потом Љубичић о Милошевићу. „Он је непредвидив, лидерство му је ударило у главу. Доносио је одлуке које нису биле сретне за Југославију, па ни за Србију. Каријеру је започео као комуниста, али је добро пливао у водама национализма. Њему је главно власт“ (АЈ-787-2, Белешке Н. Љубичића *Kapitulacija Jugoslavije pred Evropom – odnosno Nemačkom*).

39 АЈ-803-312, Стен. бел. 239. седн. ПСФРЈ, 13. I 1989; 442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 8. II 1989.

40 АЈ-803-276, Стен. бел. 174. седн. ПСФРЈ, 18. XI 1987; 438, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 10. II 1988.

41 Jasna Babić, „Opтуџбе i obrane“, *Danas*, 25. 2. 1988, 14–15; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, (Београд: Удружење за друштвену историју,

хових противника у СКЈ био „исфорсирана дилема“, Врховец је постао један од његових главних учесника. Зато је у Србији у новинама и на митинзима био стална мета, што је Председништво СФРЈ натерало да га саопштењем узме у заштиту.⁴²

Председништво СФРЈ је у априлу 1988. године покушало да посредује између руководства СР Србије и САП Косова. Суочени са захтевом да зауставе исељавање Срба, косовски руководиоци су осуђивали албанске сепаратисте, али и српски национализам. Милошевић је тад, као и приликом следећег посредовања у јулу, тврдио да се српски комунисти боре с националистима и да би Добрицу Ћосића ухапсили кад то не би било „контрапродуктивно“. Иако је Председништво СФРЈ било попустљиво према његовим ставовима, Милошевић се изјаснио против арбитража федералног врха, док су га косовски руководиоци призивали као последње решење. Поводом масовних радничких демонстрација пред савезном скупштином у јуну, Доланц је изнео мисао да економска криза јача опозицију, јер радници више не верују комунистима. „Изгубићемо власт“, завапио је Љубичић. „Нама се власт ваљала улицом [...]. Када дође до тога кога ће они за главу скинути, то када ухвати руља и маса да решава, националистичка и свака друга.“⁴³

Маса је већ почела да решава и политичка питања. Диздаревић је у јулу митинге у Србији оценио као „велико играње са ватром“. Доланц, Ђурановић и Мојсов су сматрали да треба наћи „средњи пут“, односно свести улогу покрајина на разумну меру, „а супротставити се тамо где се угрожава Југославија“. Врховец и Ђурановић су осуђивали хајку београдске штампе на војвођанско руководство, Љубичић је изокола бранио

1999), 103–105; Davor Marijan, *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987–1992*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 96–102. Због личне нетрпељивости према савезном секретару за народну одбрану Мамули, Љубичић је тврдио да кривица за сукоб ЈНА и словеначког руководства не пада „само на једну страну“ (АЈ-803-440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. VII 1988).

42 АЈ-803-450, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Словеније, 14. IV 1988; „Друже Врховец, различито није исто!“, *НИН*, 7. 8. 1988, 5; Mirko Galić, „Bitka za Jugoslaviju“, *Danas*, 9. 8. 1988, 7; Теодор Анђелић, „Да ли је Јосип Врховец 'нападнут'?“, *НИН*, 14. 8. 1988, 13; „Врховец – епизода једне каријере“, *НИН*, 28. 8. 1988, 18–19; Михаило Швабић, „Истина по Врховцу“, *НИН*, 16. 10. 1988, 27; „Stanovnik, Vrhovec i istina“, *Danas*, 15. 11. 1988, 31.

43 АЈ-803-452, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Србије и САП Косова, 28. IV 1988; 18. VII 1988; 293, Стен. бел. 204. седн. ПСФРЈ, 22. VI 1988; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 187–188, 206–207.

српско, а сви су се слагали да оба чине „гомилу глупости“.⁴⁴ На састанку с руководиоцима СР Србије, Хасани и Врховец су изнели став да треба „радикално сасјећи“ нападе на федерални Устав. Генерал Петар Грачанин (за кога се сматрало да је Љубичићев протеже)⁴⁵ је узвратио уверавањем да се не тежи стварању Велике Србије, а Милошевић осудом „националистичке платформе у тзв. меморандуму“. Кад је Ђурановић подсетио Милошевића на његове речи да је српски национализам „змија у недрима“ српског народа, он му је шеретски узвратио да је „српско-црногорски“ национализам актуелнији.⁴⁶ А Љубичић је на захтеве колега да Милошевић и Грачанин лично умирују митинге одговорио да „српско руководство“ не сме у очима косовских Срба постати „издајничко“, јер после тога на њих „нико не би могао да утиче“.⁴⁷

Крајем лета 1988. године ситуација се толико заоштрила да је Доланц пред колегама изразио бојазан да уз „мало провокације може доћи и до грађанског рата“. Чланови Председништва СФРЈ су настојали да посредују између руководства СР Србије и САП Војводине. На састанку са српским руководством крајем септембра 1988. године, Љубичић и Доланц су казали да прилике измичу контроли, пошто се у начелно исправна окупљања тзв. Антибирократске револуције „увелико умешала опозиција“. Милошевић им је замерио што не схватају да је „народ“ тренутно „прогресивнији од руководства“, па на митинге гледају с подозрењем. Притом је затражио да се „што пре рашчисти са Војводином“.⁴⁸

44 АЈ-803-440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 18. VII 1988; 295, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 19. VII 1988. Врховец је говорио да се у Србији врши хомогенизација „на националистичкој основи“, а Тито и револуција стављају „на оптуженичку клупу“. Љубичић је то релативизовао тврдећи да је слично по целој Југославији. Објаснио је да му смета што се, док „попови“ шетају с костима „цара Лазара“, на све стране прича о Косовској бици, али да то „код народа пали“ (АЈ-803-294, Стен. бел. 205. седн. ПСФРЈ, 5/6. VII 1988; 295, Стен. бел. 206. седн. ПСФРЈ, 11. VII 1988).

45 Mladen Maloča, „Petar Gračanin: vojnik u visokoj politici“, *Danas*, 5. 1. 1988, 22–23.

46 АЈ-803-452, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Србије, 21. VII 1988. Ђурановић је претходне године пророковао да ће део комунистичких руководилаца, који „објективно“ подржава националисте, „пасти на њихове позиције“ (АЈ-803-435, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 29. V 1987).

47 АЈ-803-440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. VII 1988.

48 АЈ-803-300, Стен. бел. 213. седн. ПСФРЈ, 14. IX 1988; 452, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Србије, 26. IX 1988; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 212–214. Чланови Председништва су, по старом комунистичком обичају, реторички осуђивали безимене бирократе као „највеће зло“ и савезнике национализма, заборављајући да ни сами већ више од четрдесет година у стварности нису део радничке класе, уколико су то икад и били (АЈ-803-443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 17. II 1989).

До тог рашчишћавања је, независно од државног врха, заиста дошло 5. октобра, са масовним демонстрацијама против покрајинског руководства у Новом Саду. Диздаревић је истог дана приметио да је то руководство испустило „ствари из руку“. Он, Љубичић и Доланц су се сложили да је ризик примене силе према демонстрантима превелик. Придружени члан Председништва Стипе Шувар је ушао у полемику с Љубичићем када је генерал схватио да „председник партије“ сумњичи „председника највеће партијске организације“ (Милошевића) да „хушка“ и „разбија Југославију“. Врховец је затражио да се спречи „рушење легалног руководства“, за којим би могла да падну и друга. Присутни савезни секретари Ђулафић и Кадијевић нису добили јасан став око држања милиције и војске, а Диздаревић је просто закључио: „Кад падне неколико оставки, биће мир“.⁴⁹

Два дана касније, после пада војвођанског руководства, утучени Диздаревић је рекао да размишља о томе „шта би радио Стари да је жив“. Хасани и Врховец су мислили да би војвођански модел изазвао „сукоб несагледивих размера на Косову“; а Љубичић да косовски руководиоци треба да попуштају око устава СР Србије, уместо да „чекају као ови другови из Војводине“. Док су Шувар и Врховец били за јавну одбрану црногорског руководства и „уставног система“, Диздаревић је хтео да се српском руководству „мало“ припрети ван очију јавности. И Љубичић је желео да све буде „у четири ока“, јер би се у случају јавне критике сви окренули „против Председништва, против Раифа“: „Још ће рећи: Муслиман, дошао нама. Знате где се налазимо.“ Мада ће у мемоарима писати да су се „згледали зачуђени таквим ’националним’ резонансом“, Диздаревић му није ништа замерио, него је Врховцу пребацено што оптужује колеге да су „магарци“ који не предузимају потребне мере.⁵⁰ Недуго потом се, у име Председништва СФРЈ, преко радија и телевизије обратио јавности. Политичко стање у земљи оценио је као веома лоше, а незадовољство народа као оправдано, али је и затражио да се заустави анархија.⁵¹

49 AJ-803-303, Стен. бел. 218. седн. ПСФРЈ, 5. X 1988; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 215–217.

50 AJ-803-303, Стен. бел. 219. седн. ПСФРЈ, 7. X 1988; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 219–220. За смењене војвођанске аутономаше, државно и партијско председништво били су пасивни „саучесници“ пуча (Krunić, *Decenija zamora i raskola*, 144–146, 187–192; Marelj, *Ukidanje autonomnosti Vojvodine*, 98–99).

51 „Raif Dizdarević se sinoć obratio građanima Jugoslavije u ime Predsedništva SFRJ“, *Borba*, 10. X 1988, 1, 7. Професор Бранко Хорват је поводом тог обраћања иронично споменуо „шефа југословенске државе“ који стално позива неког да нешто уради, „као да он

Како је Влајковић остао без политичке залеђине и схватио да су људи „који другачије мисле“ изложени „шиканирању“, у расправама је постао уздржанији. Након што је привремено спречено рушење црногорског руководства, Диздаревић је оценио да је дат добар пример како треба пресећи „покушаје те врсте“. Сви су, па чак и Љубичић, били сагласни с тиме. Уочи XVII седнице ЦК СКЈ, предвиђали су „лом“ и стварање „чудноватих коалиција“.⁵²

Амандманима на Устав СФРЈ, новембра 1988. године, укинута је чланство председника Председништва ЦК СКЈ у Председништву СФРЈ. У пракси је Шувар задржао место у Председништву СФРЈ све до истека петогодишњег мандата својих колега, које су биле против те уставне промене, сматрајући „одвајање партије од државе“ за помодарство.⁵³ Истог месеца је, поводом демонстрација косовских Албанаца, Мојсов тврдио да иза свега стоји иредента, а Врховец да су одговорни и београдско и приштинско руководство. Сви заједно су послали Хасанија да помирљиво утиче на косовско руководство у погледу промена Устава СР Србије. Иако су сазнали да је због те помирљивости био „извиждан“, били су задовољни његовим тродневним боравком на Косову. Врло збркано, пре него им је утисак да су демонстрације биле „стихија“ у коју су се сепаратисти накнадно укључили.⁵⁴

Сам почетак 1989. године донео је нове потресе. Демонстрације су срушиле власт у Црној Гори.⁵⁵ „Били смо напросто затечени [...] предајом црногорског руководства [...]“, сећаће се Диздаревић. „И сједнице државног Председништва протицале су у некој конфузији. Над нама је лебдјело осјећање немоћи“. Врховец је полуозбиљно предложио да поднесу остав-

---

није на челу те државе која управо то треба да уради“ (Саво Кржавац, „Телевизија Загреб: отров једне емисије“, *НИН*, 13. 11. 1988, 25).

52 АЈ-803-304, Стен. бел. 220. седн. ПСФРЈ, 8. X 1988; Стен. бел. 221. седн. ПСФРЈ, 12. X 1988; 442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 8. II 1989.

53 АЈ-803-294, Стен. бел. 205. седн. ПСФРЈ, 5/6. VII 1988; 303, Стен. бел. 217. седн. ПСФРЈ, 5. X 1988; 451, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Словеније, 13. X 1988; 319, Стен. бел. 257. седн. ПСФРЈ, 10. IV 1989; Stipe Šuvar, *Nezavršeni mandat*, I, (Zagreb: Globus, 1989), 118.

54 АЈ-803-441, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 17. XI 1988. и 19. XI 1988; 306, Стен. бел. 226. седн. ПСФРЈ, 18. XI 1988; Стен. бел. 227. седн. ПСФРЈ, 20. XI 1988; 307, Стен. бел. 228. седн. ПСФРЈ, 21. XI 1988. Хасанија су многи на Косову сматрали за „српског човека“ и „пројекат УДБ-е“ (Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, (Нови Сад: Прометеј, 2020), 453).

55 Коста Николић, *Југославија, последњи дани*. Књига прва: *Сви Срби у једној држави*, (Београд: Службени гласник, 2018), 29–31.

ке, јер су дозволили да Устав из 1974. године буде „попљуван“. „То се десило јуче у Војводини, данас у Црној Гори, а сутра – видећемо!“, узвикнуо је резигнирано Хасани. А Љубичић је признао да је „пола земље“ уздрмано: „Устав и закон је у оној маси тамо која врши притисак [...]. Хоћемо ли то дозволити даље?“ И све се завршило тиме што су невољно прихватили Ђурановићеву оставку на место члана Председништва СФРЈ.⁵⁶

Претходно је Микулићева влада отишла у оставку, па је *НИН* писао да су је „њени патрони“ у Председништву СФРЈ морали жртвовати „како би себе спасли до истека мандата“. Чланови Председништва су покушали да одуку Милошевића или Милана Кучана од својих републичких база на место председника СИБ-а, али им то лукавство није успело. Када је дошло до избора између Анте Марковића и Борисава Јовића, сви су хвалили оба кандидата, премда је Доланцу излетело да Јовић „до подне мрзи себе, а поподне цели свет“. За Марковића су се изјаснили Диздаревић, Мојсов, Доланц, Врховец и Шувар, за Јовића Љубичић и помало заплашени Хасани, док је политички паралисани Влајковић био уздржан.⁵⁷

Крајем јануара Диздаревић је стрепео „пред опасношћу расцјепа“ у СКЈ који би значео и расцеп у земљи.⁵⁸ Током фебруара се заоштравала ситуација на Косову, па су се чула различита мишљења око уставних промена. Доланц их је подржавао умерено, а Љубичић безрезервно. Најјачи отпор је пружао Шувар, одбацујући Диздаревићеве примедбе да тера инат. Када је почео штрајк глађу рудара у Старом Тргу, чланови Председништва су најпре решили да се не „претварају у ватрогасце“. Љубичић је умањивао значење штрајка, Хасани био неодређен, а Мојсов тврдио да су косовски догађаји добро организовани, пошто се тамо и у Словенији већ дугорочно ради на разбијању Југославије. Диздаревић је затим преломио у корист прихватања захтева рудара, јер је сматрао да ће у супротном настати „пакао на Косову“. Пошто је у свему видео и тајно деловање Албаније, сагласио се с неким идејама српско-македонског двојца, али је

56 АЈ-803-312, Стен. бел. 238. седн. ПСФРЈ, 11. I 1989; Стен. бел. 239. седн. ПСФРЈ, 13. I 1989; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 296; Marko Orlandić, *U vrtlogu*, (Podgorica: Montenegropublic, 1997), 373.

57 АЈ-803-442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 6. I 1989; 313, Стен. бел. 240. седн. ПСФРЈ, 19. I 1989; Драгоје Жарковић, „На срећу пала“, *НИН*, 8. 1. 1989, 8–9; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 321–324.

58 АЈ-803-314, Стен. бел. 241. седн. ПСФРЈ, 28. I 1989; Dizdarević, *Put u raspad*, 307–310. Љубичић је као излаз предложио ванредни конгрес СКЈ, на шта је Шувар приметио да то значи „надгласавање и онда је отишло у вражју матер све“ (АЈ-803-312, Стен. бел. 238. седн. ПСФРЈ, 11. I 1989).

Љубичићу, када је покушао да утиче на њега претећи својом оставком, суво добацио: „Прво одлука, па онда оставке.“ Председништво СФРЈ је 27. фебруара 1989. увело ванредно стање на Косову.⁵⁹

Кризу су заострили скуп подршке Албанцима у Љубљани и митинг пред Скупштином СФРЈ у Београду. Диздаревић је тражио да Милошевић умири масу у Београду, а између Врховца и Мојсова се развила полемика о одговорности за стање у земљи. Доланц је био убеђен да је митинг пред Скупштином организован, али се и ограђивао од љубљанског скупа. На крају је Диздаревић био принуђен да одржи импровизиран говор пред Скупштином, побравши и аплаузе и звиждукe. У Србији се претежно сматрало да је тај говор позитивно деловао, а у Словенији да је „Председништво СФРЈ капитулирало пред београдском масом“. Сам Диздаревић се пред колегама жалио на некоректно држање Јовића према њему у време митинга.⁶⁰

Након што је у марту ухапшен Азем Власи, Доланц и Диздаревић су српским руководиоцима ставили на знање да не одобравају тај чин. Љубичић се држао уздржано, а Мојсов је, на Шуварову јадиковку да партијски челници постају политички затвореници, подсетио да су некада били хапшени чланови Политбироа. Неповезано говорећи, Хасани је упозорио на могуће трагичне заплете и при крају седнице бојаљливо упитао шта је закључак Председништва поводом хапшења. Диздаревићев одговор гласио је да „последнице онога што је учињено сноси онај који је то учинио“. Ипак, Диздаревић је веровао да је на Косову дошло „до одређеног смиревања“. А Мојсов је пред Скупштином СФРЈ одржао говор о Косову због којег га је београдска штампа наредних дана упадљиво хвалила.⁶¹

59 АЈ-803-442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 8. II 1989; 17. II 1989; 21. II 1989; 24. II 1989; 315, Стен. бел. 245. седн. ПСФРЈ, 23. II 1989; 316, Стен. бел. 247. седн. ПСФРЈ, 25. II 1989; 26/27. II 1989; Dizdarević, *Put u raspad*, 335–350. Диздаревић ће се сећати да је Љубичић „тих дана често мијењао мишљења“ о испуњењу штрајкачких захтева (Dizdarević, *Od smrti Tita*, 364).

60 АЈ-803-443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 28. II 1989; 6. III 1989; „Говор Раифа Диздаревића“, *НИН*, 5. 3. 1989, 7. У исто време је најављено оснивање Хрватске демократске заједнице, па је Мојсов тражио да се то спречи. Затим је из милошевићевских кругова уследио захтев да се Председништво СФРЈ јавно изјасни против формирања опозиционих партија, што је оно и учинило (АЈ-803-316, Стен. бел. 248. седн. ПСФРЈ, 2. III 1989; Jasna Babić, „Ustavne brane“, *Danas*, 7. 3. 1989, 23).

61 АЈ-803-316, Стен. бел. 248. седн. ПСФРЈ, 2. III 1989; 317, Стен. бел. седн. ПСФРЈ, 8. III 1989; Стен. бел. 252. седн. ПСФРЈ, 15. III 1989; Marinko Čulić, „Odgadanje pravne države“, *Danas*, 14. 3. 1989, 9; Милутин Миленковић, „Србин – шеф државе“, *НИН*, 17. 3. 1989, 13. Уопште, Хасанијево изражавање је постајало све неодређеније и

Када је косовска скупштина усвојила уставне амандмане, Диздаревић и Мојсов су тврдили да је то учињено „демократски“. Стање на Косову, оценио је Диздаревић недуго потом, налази се „на ивици између рушилачких демонстрација и оружаног устанка“. Хасани се начелно сложио с применом одлучних мера; а генерал Љубичић је практично резонувао да, у случају пуцања из албанских домова, треба лаком артиљеријом „рушити кућу, не освајати“.⁶² Већ сутрадан су чланови Председништва закључили да је на Косову „почео оружани устанак“. Један Диздаревићев разговор са Шуваром се завршио „лупањем шаком о сто“, а Доланц је истакао да он чврсто стоји на ставовима Председништва у вези са Косовом, јер би, без ванредних мера, „било далеко више крви“.⁶³

С пролећем је дошло време за подвлачење рачуна петогодишњег мандата. Мојсов је изразио наду да неће доћи до „либанизације“ Југославије; Диздаревић је веровао да, упркос свему, расте „југословенски патриотизам“; а Доланцу је утеха била мисао да је Председништво СФРЈ, у свим тешкоћама кроз које је пролазило, остало јединствено. Међутим, Диздаревић је признао да интимно није уверен да се Југославија може извући из међунационалних трзавица.⁶⁴ На последњој седници, Хасани је, готово немуштим језиком, рекао да је на Косову забуну створио обрачун с популарном „националном бирократијом“, која је сатерана „у један фронт“

неразумљивије, кулминиравши изјавом да „оно што човек каже не може потпуно да тврди“ (АЈ-803-318, Стен. бел. 253. седн. ПСФРЈ, 22. III 1989).

62 АЈ-803-318, Стен. бел. 254. седн. ПСФРЈ, 24. III 1989; Стен. бел. 255. седн. ПСФРЈ, 27. III 1989; Aleksandar Tijanić, „Stane Dolanc: odlazak čuvara tajni“, *Danas*, 9. 5. 1989, 16–17. Љубичић је четири године потом говорио „да би, када би имао моћ као некада, одмах протерао 200.000 Албанаца са Косова у Албанију“ (Глишић, „Сусрети и разговори са Николом Љубичићем“, 225).

63 АЈ-803-443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 28. III 1989; 318, Стен. бел. 256. седн. ПСФРЈ, 5. IV 1989.

64 АЈ-803-319, Стен. бел. 257. седн. ПСФРЈ, 10. IV 1989; 443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 11. IV 1989; 320, Стен. бел. 258. седн. ПСФРЈ, 26. IV 1989; Лазар Мојсов, *Мемоарски записи*, II, (Београд: Европски центар за мир и развој, 2007), 401. Дотад је код чланова Председништва ишчезао осећај предности над источноевропским режимима, који се испољавао у изјавама да у Југославији, због самоуправљања и националне равноправности, барем није дошло до догађаја сличних пољским. Згражавајући се над могућношћу образовања коалиционе владе у Будимпешти, Љубичић је Пољску навео као злослутни пример дестабилизоване земље у којој је војска морала да интервенише. Доланц је streпео да пољска комунистичка партија на вишестраначким изборима неће добити ни 5% гласова: „Бојим се да ће се код нас прије или касније поставити исто питање“. „Ако ће они добити 5% гласова, онда по ком праву они могу уопће задржати власт?“, логично је упитао Врховец. (АЈ-803-434, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 2. IV 1987; 312, Стен. бел. 239. седн. ПСФРЈ, 13. I 1989; 442, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 24. II 1989; 320, Стен. бел. 258. седн. ПСФРЈ, 26. IV 1989).

с „непријатељском организацијом“. Диздаревић је, пак, страховао да ће, због јачања сепаратизма и антикомунизма у Словенији и Србији, будуће Председништво бити принуђено да делује против републичких руководства. Чланови последњег титоистичког Председништва СФРЈ су симболично решили да 15. маја 1989, уочи предаје дужности новом саставу, положе цвеће на Титов гроб.⁶⁵

Одлазеће Председништво је испраћено писањем *НИН*-а да није имало „ауторитет шефа државе“, већ је власт „полако прелазила на партијске органе и руководиоце“. *Danas* је најпре писао о „геронтократском кружоку осредњака“ који су „изврсно функционисали“ док нису морали доносити одлуке, не прихватајући чињеницу „да је – Тито мртав“. А затим да Диздаревић није у завршном експозеу пред Скупштином СФРЈ положио рачуне за рад Председништва у протеклих пет година, него „само подастро наде да ће ново Председништво бити боље среће“. У својеврсном епитафу стајало је да је Председништво СФРЈ било „октет“ угледних појединаца, „стасалих у блиском или врлом блиском Титовом окружју“, који је, оставши без заштите „републичких партијских апаратура“, с временом „изгубио све битке, укључујући и оне (поготову њих) које није покренуо“.⁶⁶

У последњих годину дана мандата, чланове Председништва СФРЈ заиста је све више обузимао осећај беспомоћности и бесмисла. Ако су се некада и надали да ће бити изабрани у други мандат, дотад им је постало јасно да од тога нема ништа. Диздаревић је тврдио да Врховец, Доланц и Хасани у Београду не могу несметано да „врше своје функције“ зато што су „стално нападани“.⁶⁷ „Ми се приближавамо крају нашег мандата [...] са једном карактеристиком неуспешног Председништва које се изгубило у својој властитој немоћи“, признао је Врховец. „Ми смо већ ирелевантно тело“, лапидарно је то изразио Мојсов. Истовремено се Диздаревић јадао да је слаба утеха што ће неко други „пред историјом“ бити одговоран за створени „дუმбус у земљи“: „Ја имам утисак, кад овако слушам нас, да сам ко зна колико пута био на том истом састанку, јер све исто чујем“.⁶⁸

65 AJ-803-443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 9. V 1989; 321, Стен. бел. 259. седн. ПСФРЈ, 12. V 1989.

66 Aleksandar Tijanić, „Raif Dizdarević: prvi među nemoćnima“, *Danas*, 7. 3. 1989, 14–15; Marinko Čulić, „Novi osmerac na startu: može li novo predsjedništvo zemlje dobiti bitku koju je izgubilo prethodno“, *Danas*, 16. 5. 1989, 7–8; „Председништва СФРЈ“, *НИН*, 21. 5. 1989, 19.

67 AJ-803-300, Стен. бел. 213. седн. ПСФРЈ, 14. IX 1988; Dizdarević, *Od smrti Tita*, 212.

68 AJ-803-303, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 7. X 1988; 307, Стен. бел. 229. седн. ПСФРЈ, 23. XI 1988. Другом приликом, Мојсов је рекао да је Председништво СФРЈ „отирач за свакога“ (AJ-803-443, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 6. III 1989).

Главни узрок тог осећаја био је слом идеологије која је за чланове Председништва некада била догма. Доланц се жалио да се и НОБ „ставља под знак питања“: „Најтеже ми је то што нам млада генерација више ништа не верује. [...] Да ли да им сада кажем – лагали смо вас до сада, а сада говоримо истину?“ „Ми сви дубоко вјерујемо у [...] суштину нашег система, а он не функционира. Шта чинити?“, питао се Врховец. „Ми знамо модел који је ефикасан, а то је капиталистички модел. Али, ми [...] желимо социјалистички модел.“ Поводом масовних штрајкова рекао је да СКЈ „у очима радника“ није „авангарда“, већ „неспособна партија власти“: „Како ми не желимо да видимо ту грубу истину?“⁶⁹

Последњи представници Титове старе гарде у федералном врху Југославије неславно су пролећа 1989. године отишли у пензију. На њихово место су дошли другачији људи, који се нису коначно политички формирали у јединственој, већ у национално фрагментисаној комунистичкој партији. Њима није било од пресудне важности да сачувају макар привид јединства, па ће се њихове седнице претварати у свађе какве су њиховим претходницима биле незамисливе. Тим претходницима је, како се изразио њихов последњи председник, остала слаба утеха што су одговорност пред историјом препустили другима. Незрели младићи који су имали смелости да се укључе у сурови рат и неизвесну револуцију претворили су се, под теретом скоро полувековног беспоговорног учествовања у власти, у остареле опортунисте, немоћне да бујице сувишних речи преточе у одлуке.

Резиме

Председништво СФРЈ од 1984. до 1989. године, које је према Уставу било колективни шеф државе, састојало се од епигона покојног Јосипа Броза Тита. Као шездесетогодишњаци и комунисти старог кова, тешко су се прилагођавали променама које су пратиле кризу политичког система у Југославији. Од почетка свог мандата Председништво се суочавало са економском кризом и кризом легитимитета у земљи. Највеће тешкоће

69 АЈ-803-435, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 21. IV 1987; 294, Стен. бел. 205. седн. ПСФРЈ, 5/6. VII 1988; 440, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 25. VII 1988. Пред представницима републичких руководстава Врховец је у првој половини 1988. године и даље тврдио да нема кризе „основних вриједности система“. Догађаји су, међутим, до краја године Доланца дотерали до закључка да ће Југославија без реформи „отићи у божју матер“ (АЈ-803-450, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Словеније, 14. IV 1988; 311, Стен. бел. 234. седн. ПСФРЈ, 28. XII 1988).

задавале су етничке несугласице и политичка напетост на Косову. Општа криза у Југославији се заострила током последње две године овог периода и Председништво је било принуђено да реагује на догађаје које није могло да контролише. Иако су његови чланови макар сачували привид међусобног јединства, све више их је обузимао осећај беспомоћности и бесмисла. На крају, завладало је опште мишљење да су у потпуности изгубили ауторитет шефа државе.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Fond 787, Lični fond Nikole Ljubičića; Fond 803, Predsedništvo SFRJ
- Bjelajac, Mile. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1999.
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (Cyrilic)
- Čkrebić, Dušan. *Pogled iskosa: ljudi, sudbine, komentari*. Beograd: Službeni glasnik, 2009. (Cyrilic)
- Dimitrijević, Nemanja S. „Predsedništvo SFRJ o situaciji na SAP Kosovo i Metohija u prvim mesecima 1989. godine“. *Baština* 52/2020, 365–383. (Cyrilic)
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 2000.
- Dizdarević, Raif. *Put u raspad: stenogrami izlaganja u raspravama iza zatvorenih vrata*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Drnovšek, Janez. *Moja resnica: Jugoslavija 1989 – Slovenija 1991*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Đekić, Mirko. *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića*. Beograd: Beseda, 1990.
- Đukić, Slavoljub. *Kako se dogodio vođa: borbe za vlast u Srbiji posle Josipa Broza*. Beograd: Filip Višnjić, 1992. (Cyrilic)
- Glišić, Venceslav. *Susreti i razgovori: prilozi za biografiju Petra Stambolića*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Glišić, Venceslav. „Susreti i razgovori sa Nikolom Ljubičićem“. *Tokovi istorije* 2/2019, 213–234. (Cyrilic) doi: 10.31212/tokovi.2019.2.gli.213-234
- Hasani, Sinan. *Kosovo: istine i zablude*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986.
- *Izveštaj Predsedništva SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne politike*. Beograd: Služba za poslove informisanja, 1987.
- Krunić, Boško. *Decenija zamora i raskola*. Novi Sad: Prometej, 2009.
- Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.

- Marelj, Živan. *Ukidanje autonomnosti Vojvodine*. Beograd: Dan graf, 2020.
- Marijan, Davor. *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987–1992*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Mojsov, Lazar. *Memoarski zapisi*, II. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj, 2007. (Cyrilic)
- Nikolić, Kosta. *Jugoslavija, poslednji dani*. Knjiga prva: *Svi Srbi u jednoj državi*. Beograd: Službeni glasnik, 2018. (Cyrilic)
- Nikolić, Kosta. „Osma sednica – kraj borbe za Titovo nasleđe u Srbiji“. *Slobodan Milošević: put ka vlasti*, urednici Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008, 121–147.
- *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*, I. priredili Kosta Nikolić i Vladimir Petrović. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Orlandić, Marko. *U vrtlogu*. Podgorica: Montenegropublic, 1997.
- *Osma sednica CK SK Srbije*. Beograd: Komunist, 1987.
- Pajvančić, Marijana. *Kolektivni šef države*. Beograd: Institut za političke studije, 1981.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III. Beograd: Nolit, 1988.
- Pintar Manojlović, Olga. *Poslednja bitka: španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrilic)
- Planinc, Milka. *Čisti računi Željezne lady: sjećanja*. Zagreb: Profil multimedija, 2011.
- Repe, Božo. „Predsedništvo SFRJ: bez autoriteta i harizme“. *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2021, 164–188.
- Ristanović, Petar. *Iluzija moći: srpski kritički intelektualci i komunistički režim*. Beograd: Princip, 2020. (Cyrilic)
- Ristanović, Petar. *Kosovsko pitanje 1974–1989*. Novi Sad: Prometej, 2020. (Cyrilic)
- Selinić, Slobodan. *Srbija 1980–1986: politička istorija od Tita do Miloševića*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021. (Cyrilic)
- Stambolić, Ivan. *Put u bespuće: odgovori na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92, 1995.
- Stojić, Đorđe. *Osma sednica: kako je Slobodan Milošević pobedio a Srbija istorijski izgubila*. Beograd: Dan graf, 2014. (Cyrilic)
- Šušar, Stipe. *Nezavršeni mandat*, I. Zagreb: Globus, 1989.
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: stručno objašnjenje*. Beograd: Institut za političke studije, 1975.
- Vladisavljević, Nebojša. *Antibirokratska revolucija*. Beograd, Arhipelag, 2020. (Cyrilic)

Summary

Zoran Bajin

THE PENULTIMATE PRESIDENCY OF THE SFRY, 1984–1989

Abstract: The article analyzes the activity of the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1984 to 1989, mainly on the basis of unpublished material from the Archives of Yugoslavia. The accent is on confrontation of the members of the Presidency with the rising crisis of the political system in Yugoslavia. The reactions of the Presidency to the turning events during the last two years of its mandate are presented in more detail.

Keywords: Yugoslavia, Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, 1974 Yugoslav Constitution, League of Communists of Yugoslavia, Socialist Autonomous Province of Kosovo, 8th Session of the Central Committee of the League of Communists of Serbia, Anti-bureaucratic revolution

The Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia from 1984 to 1989, which according to the Constitution was a collective head of state, was composed of epigones of the late undisputed ruler of Yugoslavia, Josip Broz Tito. As sexagenarians and old-fashioned communists, they had a hard time adapting to the changes occurring with the crisis of the political system in Yugoslavia. From the beginning of its mandate, the Presidency faced the economic and legitimation crisis in the country. The greatest difficulties were caused by ethnic dissensions and political tension in Kosovo. The general crisis in Yugoslavia intensified during the last two years of this period and the Presidency was forced to react to events that were beyond its control. Although its members at least preserved a semblance of mutual unity, a sense of helplessness and meaninglessness increasingly overwhelmed them. In the end, it was generally believed that they had completely lost the authority of the head of state.